

הרב חיים אליהו הכהן רוט

קדושה עילאה

בתפילותינו נכללות "קדושות" אחדות. עניינן נידון במסגרות רבות ומהיבטים שונים.¹

בכוונתנו לעסוק בתחום הקדושה שב"עמידה". לכבודה של השבת וקדושתה נתמקד ב"קדושה" של שבת, ובאופן נקודתי יותר – בזו של תפילת המוספין.

נעלה מספר נקודות אודות הרקע להיווצרות חלקיה השונים, המשמעויות של מרכיביה והשמות שניתנו לה. אגב זה נרחיב מעט בעניינים ומנהגים נוספים הקשורים, וכן בכאלה הדומים ברקעם.

א. המבנה של קדושות העמידה

נוסחים שונים של קדושת העמידה נמצאים בסידורים הראשונים, ומנהגים רבים מצאנו בסידורי העדות. מהתבוננות בהם עולה מיד, שקדושת העמידה הינה בעלת מבנה ברור יותר משל הקדושות האחרות. בקדושה זו נוכל להבחין ביתר קלות שיש בה שני יסודות: ה"הזמנה" וה"קריאה" (=הענייה). בסידורי התפילה ציינו זאת באמצעות ההנחיות "חזן"² ו"קהל וחזן" (בהתאמה).³ הדבר אמור להתבטא בכך, שעיקרה של הקדושה היא ה"קריאה", ולאמירתה אנו נזקקים לעשרה גברים בני מצווה. הקריאות מכילות בדרך כלל פסוקים, ולדעת ה"יראים", כיוון שאלו דברים שבכתב, אין הש"צ יכול להוציא את הציבור י"ח ועל כן צריך כל הקהל לאומרם בעצמו. בעיקרן הן פסוקים של קדושה מספרי הנביאים (קדוש קדוש וגוי וברוך כבוד וגוי),⁴ ואליהם נוסף פסוק מדברי הכתובים, העוסק בגאולה העתידה לבוא (ימלוך וגוי).⁵

1. רבים התמקדו בתיארוך ובקדימה שלהן, אחרים עסקו במקורן, ויש שהשוו את הרכבן וניסוחן. אחדים ניסו לעמוד על הקשרים שביניהן לעצמן ושביניהן ל"קדיש".
2. משמע לכאורה שהקהל איננו מצטרף לאמירה זו. הנושא הנה אבן מחלוקת לפי מנהג אשכנז בין הפוסקים הראשונים, והרחיב על כך בשרשי מנהג אשכנז, עמ' 23 – 45. ראה את דברי הרב לס בהערה 6, במה שנוגע לפתיחה, שיתכן ויש להפריד את עניינה.
3. אשר צוינו בצורות הבאות: בסדר רב עמרם - "ועונין הם והוא עמהם"; ברמב"ם - "וכשהוא אומר... כל העם עונין/אומרים"; ובסדר רס"ג - "ואומר... ועונים...".
4. וקרא זא"ז ואמר ק' ק' ק' וגוי – ישעיה ו, ג; ותשאני רוח ואשמע אחרי קול רעש גדול ברוך כבוד וגוי – יחזקאל ג, יב.
5. תהלים קמו, י.

לפי מנהג האשכנזים, הרכב זה הנו אחיד וזהה לכל תפילות שחרית ומנחה של ימות החול. אולם ה"קדושות" של מוסף בשבתות ובימי מועד אחרים, מתייחדות בשינויים ובתוספות. לכך נתייחס בהמשך.

בהתייחסות לנושא המבנה, ברצוננו לעורר את תשומת הלב לפתיחה המיוחדת שבקדושת המוספין. זו לכאורה משתייכת לתחום ההזמנות.⁶ מרבית האשכנזים המתפללים לפי "נוסח ספרד" נוהגים לאומרה בשני חלקים, ויוצרים בכך תקדים מביך: לאחר אמירת החלק הראשון (לפני "יחד" וכו') לא באה ה"קריאה", אלא עושים הפסקה באמצעה של אותה הזמנה, ורק עם השלמת כל ההזמנה נאמרת ע"י קו"ח הקריאה הראשונה "קדוש, קדוש קדוש" וכו'.⁷

צריך לציין שגם בהזמנות האחרות של המוספין (כבודו מלא עולם וכו' ממקומו הוא יפן וכו') יש לפי רוב הנוסחים שינויים ואריכות,⁸ הן ממה שנהוג בימות החול והן ממה שנהוג בשחרית של שבת ויו"ט. אולם לפי רב עמרם גאון ההזמנות הן אחידות⁹ בכל התפילות (מלבד כשמוסיפין את הקטע "שמע ישראל"). כך גם לפי רס"ג וגם ברמב"ם – הן בימות החול והן בשבת ויו"ט ההזמנות הן אחידות¹⁰ – ולפי הרמב"ם אפילו בשל מוסף (מלבד השינוי בפתיחה ל"כתר יתנו לך").

לחלוקה בין ה"הזמנה" לבין ה"קריאה" השניה ("ברוך כבוד" וכו') יש שתי נוסחאות – זו שבסדר רב עמרם וזו שבסדר רס"ג¹¹: האחת גורסת, ש"לעומתם משבחים ואומרים" נאמרת ע"י החזן בסיום הזמנתו ("כבודו" וכו'), והשנייה

6. הרב לם ב"הלכות והליכות" (עמ' נ' - נ"ב) מציע כיצד ליישב את מנהג העולם שכל הצבור מצטרף ואף מקדים את השי"צ באמירת הפתיחה – נקדש / נקדישך, שזה עומד לכאורה בסתירה לפסק השו"ע (או"ח סי' קכ"ה סעיף א') שהצבור "שותקין ומכוונוין למה ששי"צ אומר עד שמגיע לקדושה, ואז עונים עם הצבור קדוש". הוא תולה זאת בשיטות הרמב"ם והטור. לדעתו, הם חלוקים האם הקדושה שייכת לברכה השניה (גבורות) ופתיחתה מהווה "ענייה" [דבר שהוא תמוה ביותר!], או שהיא תפלה בפני עצמה וסמכוה ל"אתה קדוש" (תחילתה של הברכה שלישית).

7. לכן נראה סביר יותר מנהג עדות המזרח שרגילים לומר את שני הקטעים ברצף אחד, שמהווה את ההזמנה לקריאה "קדוש קדוש וגו'".

8. ולא רק באלו של מוסף, אלא גם בשחרית של שבת וימים טובים נוהגים שינויים ואריכות בהזמנות: אז בקול וכו' מתנשאים לעומת השרפים; ממקומך וכו' כדבר האמור על ידי דוד משיח צדקך.

9. כתר יתנו לך וכו', אז בקול וכו', ממקומך מלכנו וכו'.

10. ברמב"ם - נקדישך ונמליכך ונשלש לך קדושה משולשת כדבר האמור וכו' כבודו וגדלו מלא עולם ומשרתיו שואלים וכו' ממקומך מלכנו תופיע וכו'. והנוסח הזה, בשינויים קלים (נקדישך ונעריצך, כבודו והודו), מאומץ על ידי התימנים והוא מופיע בתיכלאל.

11. וכן ברמב"ם שכתב "כל העם עונין – משבחים ואומרים ברוך וכו'".

גורסת – שהיא נאמרת ע"י הקהל כפתיחה וברצף עם ה"קריאה" ברוך כבוד וכו'.¹²

הקטע של הזכרת קריאת שמע הנו ארוך. יש צורך לברר עניינים אחדים בנוגע להרכבו¹³ ולסדר אמירתו:

ברוב הסידורים יש הפסקה לאחר "אחד" (בסיומו של הפסוק "שמע ישראל"), קודם למשפט "אחד"¹⁴ הוא א-לוהינו" וכו'. האם יש בכך אות למעבר מ"קריאה" ל"הזמנה", או שזו קריאה מתמשכת?

כמו כן, בסידורים אחדים לקראת הסיום של התוספת, בתוך הפסוק "להיות לכם לא-לוהים אני ה' א-לוהיכם"¹⁵ (שלקוח מסיומה של פרשת ציצית, החותמת את קריאת שמע) – באה הפרדה בין "לא-לוהים" לבין "אני" ומופיעה ההנחיה "קהל וחזן".¹⁶ בסידורים אחרים אין שם הפסקה כלל.¹⁷

גם כאן יש להעיר שאין זה סביר שתהיינה שתי הזמנות רצופות ללא קריאה ביניהן! ניתן אולי לומר, שכל אלו הן בגדר קריאות, ולפיכך אין לתמוה – כי יתכן ששתי קריאות יכולות לבוא ברציפות, ללא הזמנה ביניהן.

גם במה שנוגע לתוספת הפסוקים שלקראת סיום הקדושה ("אדיר אדירנו" וגו' "והיה ה' למלך" וגו'), קיימת אותה בעיה: נראה לכאורה שזו "קריאה". אי"כ חסרה לנו ה"הזמנה"! גם בזה מצאנו שנחלקו – לא רק העורכים של המחזורים השונים בציוניהם – "חזן" ו"קו"ח", לפני אחדים מן הפסוקים ואף באמצעם,¹⁸

12. אולי זה נגרם בהשפעת הסיום של ההזמנה הראשונה (וקרא זא"ז ואמר), שהנה תחילת אותו פסוק של הקריאה שאחריה (ק' ק' ק' וגו'), שבקהילות המזרח כל הקהל אומר זאת בצוותא – הן את ההזמנה והן את הקריאה.

13. בעקבות הנוסח "לעיני כל חי לאמור", עלולים לטעות שיש כאן לכאורה ציטוט של פסוק הן גאלתי אתכם וכו'. אולם ב"תקון תפלה" (מרי חנוך זונדל ב"ר יוסף, בסדור אוצר התפלות עמ' 525-526) כבר העיר על כך – "אין זה פסוק בתנ"ך".

14. הזכירו במקומות רבים את דעתם של האר"י ושל הגר"א שיש להמנע מלומר פעמיים ברציפות את המלה "אחד".

15. במדבר טו, מא.

16. זה תואם את הנאמר בסדר רב עמרם: "עונין הם והוא עמהם – אני ה' אלוהיכם". אולם באו"ז הביא: "ויש מקומות שאומרים להיות לכם לאלוהים אני ה' אלוהיכם ולא מפסיקין". ומביא שם מספר המקצועות – "התקינו רבנן למימר בהבלעה בכל צלותא וצלותא רישא וסיפא. רישא - פעמיים באהבה שמע אומרים וענו ציבורא שמע ישראל וכו', וסיפא - להיות לכם לאלוהים וענו ציבורא אני ה' אלוהיכם". במקורות אחדים בכלל לא נזכרת תחילת הפסוק "להיות לכם לאלוהים" בהקשר לתקנה זו.

17. בסרע"ג כתוב: "ויש מוסיפין להיות לכם לאלוהים אני ה' אלוהיכם". ובאו"ז כתב בדומה לזה: "ויש מקומות שאומרים להיות לכם לאלוהים אני ה' אלוהיכם ולא מפסיקין".

18. כך גורס בסדר רס"ג: "ואו" – והיה ה' וגו', ועונים – ביום ההוא וגו'".

אלא גם בדברי הראשונים יש חלוקות שונות של האמירה. הערתנו היא, שמתמיה למצוא ברבים מן הסידורים ומן המחזורים, שההנחיה "חזן" מופיעה מספר פעמים ברציפות, בזה אחר זה!

לדעת מו"ר הגר"א נבצל שליט"א, לאחר ה"קריאה" של "שמע ישראל", עובר הש"צ לנוסח של הברכה השלישית של חזרת הש"צ (קדושה), החל מ"אחד) הוא מלכנו". ובתוך הנוסח הזה נכללים גם הפסוקים "להיות לכם", "אדיר אדירנו" "והיה ה' למלך".¹⁹

לאור כל הנאמר, ננסה לרכז להלן את דברינו על בירורם של שלושה עניינים שמייצגים את התוספות השונות של קדושת המוספין:

- * הפתיחה שמצטיינת בביטויים יחידאיים (נעריצך ונקדישך / כתר).
- * הזכרת קריאת שמע (תחילתה וסיומה) בנוסף לפסוקי הקדושה הקבועים.
- * תוספת הפסוקים בסיומה (לפני חתימתה, בעניין מלכות הקב"ה לעתיד לבוא): "אדיר אדירנו", "והיה ה' למלך".

ב. מרכיביה של קדושת המוספין

"כתר"

אחד השינויים שבקדושת מוסף הוא בפתיחה המיוחדת. יש שינוי בין הפתיחה הנהוגה בנוסח אשכנז (נעריצך ונקדישך),²⁰ לבין זו שנהוגה בנוסח ספרד (כתר). את הפתיחה של נוסח אשכנז לא מצאנו במקורות הקדומים. את זו של נוסח ספרד ושל עדות המזרח אכן מצאנו בכמה מהסידורים הראשונים,²¹ אם כי בהבדלים אחדים:

בסדר רב עמרם גאון כל הקדושות שבתפילות העמידה, כולל שחרית ומנחה, חול ושב, פותחות ב"כתר". לעומת זאת, בסידור רב סעדיה גאון, נזכר בתפילות של ימות החול, שהקדושה נפתחת ב"נקדישך ונעריצך" ובשבת לא נזכר שיש נוסח שונה! כך גם ברמב"ם: בכולן "נקדישך ונמליכך" – בלי ציון הבדלים לגבי שבת ואו מוספין.

19. הוקשה לי על כך, שבכל זאת ישנה אחי"כ שוב הזמנה של "ובדברי קדשך" וכו' ואחריה הקריאה "ימלך ה' וכו'".

20. באו"ז ח"ב סי' נ" (עמ' 22): "מנהגנו בשחרית אומר שליח צבור נקדש את שמך וכו' ובמוסף נעריצך ונקדישך וכו', משום דעבדינן כמסכ' סופרים".

21. סדר רב עמרם, סדר של רב סעדיה גאון ובסדר התפלות של הרמב"ם. יש הרוצים להצביע על נוסח ספרד ועדות המזרח שהולכים בעקבות רס"ג ואילו נוסח אשכנז בעקבות סרע"ג (ראה על כך בהקדמתו של המהדיר לסדור רס"ג).

על הפתיחה של נוסח אשכנז הזכירו רבים שהיא מבוססת על הלשון שמובאת בפדר"א (פרק ד'): "שניים שרפים עומדים... ומעריצים ומקדישים" וכו'.²² לעומתה, הפתיחה של נוסח ספרד הנה ביטוי לתכליתה של התפילה.²³ המשמעות של נוסח "כתר" היא, שמתאחדים הקולות של המלאכים (תפארת ומלכות – שני מלאכים)²⁴ עם הקולות של עם ישראל, שיחד משלשים קדושה.

בשו"ת לב שלמה²⁵ כתב בעניין הנוסחאות: "ועל אודות המתחסדים לומר במוסף שבת קדושת כתר, כפי נוסח הספרדים והאר"י, אומר אני: מלבד שאינו נכון לשנות המנהג, הרי הנוסח דידן (אשכנז) יש לו עמוד לשעון מספרי,²⁶ הובא במדרש ילקוט²⁷ פי האזינו: "כי שם ה' אקרא וכו',²⁸ נמצינו למדים שלא הזכיר משה שמו של הקב"ה אלא אחר כ"א תיבות" וכו', ע"כ, ומצינו בקדושת נקדש ט' תיבות נקדש את שמך וכו' וכן בקדושת נעריצך ט' תיבות נעריצך ונקדישך וכו' ואח"כ בשתי הקדושות י"ב תיבות: ככתוב על יד נביאך וכו'. הרי שאנו מזכירין השם אחר כ"א תיבות כדעת הספרי, משא"כ בקדושת כתר".

ראוי להזכיר את דברי המדרש שהובא במס' חולין²⁹: "חביבין ישראל לפני הקב"ה יותר ממלאכי השרת, שישראל אומרים שירה בכל שעה ומלאכי השרת אין אומרים שירה אלא פעם א' ביום... וישראל מזכירין את השם אחר שתי תיבות, שנאמר שמע ישראל... ומלאכי השרת אין מזכירין את השם אלא אחר שלש תיבות כדכתיב קדוש, קדוש קדוש ה'".

ואכן למרות העדפתו הנ"ל של ה"לב שלמה" לנוסח אשכנז, הנוסח של "כתר" מפורש היטב במאמרי זוהר, בתיקוני זוהר ובזוהר חדש.

וכבר כתב ב"שערי היסוד והאמונה"³⁰: "כדרך שמזכירים בכל יום³¹ ישראל בתפילתם כתר יתנו לך המוני מעלה".

22. אין בכך הסבר לשונות שבקדושה זו לעומת יתר הקדושות! ראה השערותנו להלן בהערה 84.

23. כלשונו של הרב מונק ב"עולם התפילות" ח"ב עמ' נ'.

24. לפי הרמ"ק, "מלאכים" - אלו הנשמות, ולכן משמיטים את הפיסקה "כנועם שיח סוד שרפי קדש". "המוני מעלה" - לפי כל הפירושים הכוונה היא לנשמות בגן עדן העליון.

25. סימן כ"ג דף קל"ד.

26. האזינו, פסקא שו'.

27. ילקוט שמעוני רמז תתקמ"ב.

28. דברים לב, ג.

29. צא, ב.

30. מרבנו אלעזר מגרמייזא, בעל "הרוקח".

31. מעניין מאד האזכור של "כתר" לגבי כל יום! וראה מה שהזכרנו בהערה 10 אודות מנהג התימנים.

וכך גם נזכר בעו"ש³² כפי שנוזכר בסדר ר"ע גאון, ש"רב נטרונאי ריש מתיבתא דמתא מחסיא, שדר: כך מנהג של שתי ישיבות לומר בקדושת "כתר" – אז בקול רעש גדול" וכו' "וממקומך" וכו' ".³³

והעניין הוא שבזוהר³⁴ נאמר, דשם ה' מוכתר עלייהו בכתריה דאיהו כתר עליון ודאי איהו נשמה יתירה דכל ישראל בשבת (ויומין טבין³⁵) וכו'.

כך הסביר גם ר' מנחם עזריה מפאנו, כפי שמובא בשמו בעו"ש³⁶, שבגלל הנפש היתירה שמתווספת בשבת, אומרים במוסף של שבת כתר יתנו לך. מתוך הגי' ניצו"ז הובאו הדברים הבאים³⁷ משמו של הרמ"ע מפאנו: "ולא אמרין מוסף בלא כתר, ובשבת תקינו למימר במוסף כתר".

להלן מספר הסברים שמביא ר"מ גבאי³⁸: מלאכים המוני מעלה – כבר דרשו רז"ל שכל התפילות נעשות כתר לראשו של הקב"ה ועד"ה כתר סוד מקום ההוויות שבו מכתירים ה' א' יו"ד ק"א שבשם הגדול לקו האמצעי – כך דרש רבי שמעון בן יוחאי ע"ה. מלא כל הארץ – ארץ ישראל מלאה מכבוד ה'. ובמדרשו של רבי נחוניא בן הקנה – מאי ניהו מלא כל הארץ כבודו, אלו כל אותה הארץ שנבראת ביום הראשון שהיא למעלה כנגד ארץ ישראל מלאה מכבוד ה'. ואנו מזכירים לפניו זכות הייחוד פעמיים, לומר כי בזכות זה ירחם עלינו.

חשוב לציין, שבנוסח ספרד (של האשכנזים) הייחודיות של "כתר" הינה השינוי היחידי שנכלל בקדושת מוסף של ראשי חדשים ושל חול המועד! מלבד זאת, הקדושה כולה הנה רגילה כזו של ימות החול.³⁹

32. דף יו"ד ע"ב.

33. יש לשים לב שלפי הנוסח שלנו קטע זה איננו נזכר בקדושת כתר – במוסף, אלא בקדושה של שחרית! אלא, שכנראה כך היה המנהג הבבלי – לומר במוסף את ההזמנות הרגילות של ימות החול, עפ"י הנוסח שבסרע"ג (הדבר הוזכר בהערה 8).

34. ח"ג רמב, ב. מובא שוב להלן בפרק הדין בעניין תאריה של קדושת המוספין.

35. יש בזה מחלוקת ראשונים בין התוס' לרשב"ם (בפסחים קב, ב) – אם יש נשמה יתירה ביו"ט. בעקבות זה פוסק המג"א בתצ"א סק"א שבמוצאי יו"ט לא מברכים על הבשמים.

36. דף רמז ע"ב.

37. בספר חבל נביאים, בליקוטים בענייני שבת, הפסקה בנושא - סוד נשמה יתירה.

38. בספרו תולעת יעקב.

39. הסבר לכך מצאנו בדברי ר' יעקב שור (ראה להלן בהערה 45), שאחד הנימוקים להכללתה של קריאת שמע במוסף הינו כדי לפרסם את הנס, ובמוסף זה ברוב עם. לפיכך בראש חודש "שאיין שם כ"כ רוב עם בביהכנ"ס כמו בשבת ויו"ט וליכא פרסומי ניסא כ"כ" לא היה מקום להזכיר בו את שמע. זה נאמר ע"י הלבוש בסי' תכ"א וצוטט ע"י העץ יוסף בסי' אוצר התפילות עמ' 525.

תמוה מאוד הוא עניין הקדושה של מנחה בשבת: מהבחינה הסגולית היתה צריכה לזכות לקדושה המורחבת והנעלה ביותר, בהתאם לשעתה ולדרגתה,⁴⁰ אולם בפועל לא שינו בה דבר והמנהג הוא לומר בה קדושה רגילה כמו זו של ימות החול. ההסבר לכך נשען על יסודות קבליים, שנמנענו מלהיכנס לעובייה במסגרת מאמר זה.

שמע ישראל

סדר רב עמרם הוא המקור המוקדם ביותר שבו יש התייחסות מפורשת להכללתה של "קריאת שמע" ב"קדושה".

בתוך הזכירו את סדר תפילת שליח צבור⁴¹ מובא: "וקודם קדושת השם אומר [קדושה של שחרית עם הפתיחה] כתר יתנו לך המוני מעלה וכו' אז בקול רעש גדול וכו' ממקומך וכו'".

ולאחר מכך⁴² מובא שם: "והכי שדר ר' נטרונאי ריש מתיבתא דמתא מחסיא, כך מנהגן של שתי ישיבות לומר בקדושה כתר ואז בקול רעש גדול וכו' ובמוסף של שבת ושל יום טוב ושל יום הכיפורים ובעילה אנו אומרים פעמיים ולהיות לכם לא-לוהים,⁴³ אבל בראשי חדשים וחולו של מועד אין אנו אומרים. ואלו שיש ביניכם שנראים כמדקדקים וגורעין ומוסיפים ומשנין, לא יפה הם עושים שמשנים ממנהג שתי ישיבות. ומנהג שלנו אין אנו משנים ממה שאמרו חכמים בתלמוד, בין בשבתות בין בימים טובים. ור' שר שלום ריש מתיבתא דמתא מחסיא שדר הכי, לומר בתפלה של שחרית בשבתות ובימים טובים וביום הכפורים פעמיים אין מנהג בישיבה ובבבל כולה, אלא בתפלת מוסף בלבד, וביום הכפורים אף בנעילה מפני שכשנגזרה גזירה על שונאיהם של ישראל שלא לקרות ק"ש כל עיקר, היה אומר אותה שליח צבור בהבלעה בעמידה **בכל התפילה דשחרית** בין בחול בין בשבת, וכיוון שבטלה גזירה והיו פורסין את שמע כתקנה ומתפללים וכו' אמרו חכמים שבאותו הדור, נקבע אותה במוסף שאין בה ק"ש.⁴⁴

40. בסדור הגאונים והמקובלים הביא לענין זה דברים אחדים (עיי' בכרך ו' מערכת התפלה שער שני פרק י"ג סי' י"א סעיפים ו-ז).

41. של שחרית, בתחילת פסקה נ"ו (עמ' לב).

42. בתחילת פסקה נ"ז.

43. מביטוי זה משמע לכאורה, שהמלים "להיות לכם לאלוקים" משמשות כ"קריאה", וממילא אינן מהוות סיום ל"הזמנה" עבור "אני ה' אלוקיכם". נגענו בנקודה זו בסעיף המבנה, בתחילת מאמרנו זה.

44. ובאוצר הגאונים למסי' מגילה הובא קטע מגאוניקה, שדעת רב יהודאי גאון מנוגדת. לדעתו אסור לומר ק"ש בקדושת מוסף, בעקבות ביטול הגזירה.

ולמה קבעוה במוסף, כדי שיתפרסם הנס לדורות. לפיכך במוספים הוא דאומרים".

בעקבות דברים אלו נוכל גם לנסות ולתארך את התקנה וגם ללבן את השינויים שחלו בה.

ב"הזמנה" המקדימה את הזכרת קריאת שמע אנו אומרים "ממקומו הוא יפן ברחמים". הקישור בין פרק הקדושה לפרק הגאולה הוא באמצעות נושא הרחמים. הקב"ה יוצא ממקומו במידת הדין ובא למידת הרחמים, כלשון הפסוק "כי הנה ה' יוצא ממקומו". בהמשך "והוא ישמיענו ברחמיו" ע"פ הפסוק "וברחמים גדולים אקבצך".⁴⁵ לדבריו של הרב מונק⁴⁶ המשפט הזה מהווה את המעבר מקידושם של מלאכי השרת לקדושה שנאמרת בפייהם של ישראל.

מי גזר שלא לקרות ק"ש, ומתי?

ובכן, כבר באיגרת רב שרירא גאון⁴⁷ נכתב אודות השמד והגזירות של יאזדאגערד הראשון – המלך הפרסי: "שמענו מן הראשונים וראינו כתוב בספר זכרוניהם... ובטל שמדא" (הגזירות בטלו עקב בקשות הרחמים, שהביאו לבליעת המלך על משכבו ע"י תנין).

שם⁴⁸ למדנו, שהמלך הפרסי הנ"ל השית את גזירותיו על עם ישראל בזמנם של רב נחמן בר הונא ומר בר רב אשי.⁴⁹

העולה מאותם מקורות הוא, ששנת מותו של רב נחמן בר הונא היא ד' אלפים רי"ד ליצירה⁵⁰ (שהיא תשס"ו לשטרות).

ביעיון תפלה⁵¹ כתב בהקשר למאמר מתנא דבי אליהו, לעולם יהא אדם יר"ש בסתר ובגלוי וכו': "קיצור הק"ש של הקדושה הזאת נתקן בימי רבנן סבוראי". תקנה זו נקבעה בעקבות הגזירה שהיתה במטרה לעקור את עיקרי האמונה – אחדות הא-ל וחידוש העולם. היא בוטלה כעבור חמש שנים.

ובהמשך שם⁵² העיר, שגזירת השמד אחרי הריסות ביתר היתה כללית על כל המצוות כולן.

45. בעץ יוסף, באוצר התפלות עמ' 525.

46. בעולם התפילות ח"ב עמ' נ.

47. עמ' 94: ונפל שמדא וגזר זדרגרד לבטולי שבתא.

48. באגרת רש"ג.

49. "ומלך במחסיא רב טעימי דהוא מר בר אשי" – אגרת רש"ג עמ' 95 הערה א'.

50. במחזור ויטרי, סדר תנאים, דף תפ"ג: "בשנת תשס"ו נאסף רב נחמן בריה דרב הונא".

51. באוצר התפלות הקטן עמ' 524.

52. עמ' 525.

כלומר, אלו הן תקופות שונות! ובעניין ק"ש כתב⁵³: "בגזירת שבת לא דקדקו האויבים כ"כ כמו בגזירת ק"ש".

מה היתה התקנה?

מדברי הגאון (רב שר שלום, ריש מתיבתא דמתא מחסיה) שהובאו בסדר רב עמרם (ראה גם להלן בציטוט מתוך סי' העתים) יוצא, שבגלל הגזירה תיקנו להזכיר את ק"ש בתפילות **שחרית** וללא סיוג לימים מסוימים (כלומר, גם בימות החול), ורק כשנתבטלה – צמצמה למוסף. ואולם הטעם שזכר שם (כדי לפרסם הנס לדורות) מתייחס לכאורה לתקנה ששונתה (להעתיק את הזכרת ק"ש למוספין)!

מעניין הדבר, שהוא מציין שבידו קבלה שבשעת הגזירה **התיקנו לאומרה במוסף** של שבת ויו"ט, **בהתחשב בטעם שהוזכר בסדר רב עמרם!** ברור א"כ מסדר רב עמרם, שהתקנה לאומרה במוסף היתה רק משבטלה הגזירה ואז הטעם היה כדי לפרסם הנס!⁵⁴

העניין הוזכר גם בספר העתים⁵⁵: ומה טעם תיקנו רבנן לאוסופי בקידושי דמוסף שמע ישראל שהיא תחילת ק"ש וסוף הפרשה... היינו טעמא דעבדינן הכי וכו' וכיון שבטלה הגזירה, והיו פורסין על שמע כתיקנה ומתפללין, ביקשו לסלקה כל עיקר, שהרי חזרה ק"ש למקומה, ודקדקו חכמים שבאותו דור וקבעו אותה במוסף, שאין בה ק"ש מפני שני דברים: אחת, לפי שאין בתפילת המוספין ק"ש כמו בשחרית, ותיקנו שישלשו אף במוסף,⁵⁶ כדרך שישלשו הקדושה בקדושה דסידרא, ועוד עיקר התקנה כדי שיתפרסם הנס לדורות, והיאך נתבטל השמד... והכי נמי כתב מר שר שלום גאון.

ובספר המנהיג⁵⁷: "וקיבלתי טעם למנהג קדושה רבא במוסף שבת ויו"ט, לפי שכשנגזרה גזירה לבטלם מק"ש שחרית וערבית, התיקנו לאומרה במוסף שבת ויו"ט, לפי שהמוספין כל היום ולא ירגישו בהם האויבים" וכו'.

53. עמ' 50.

54. הכוונה בטעם זה הוסברה ע"י ר' יעקב שור ב"עתים לבינה" (על ספר העתים), שבמוספין נאספים כל הקהל יותר מבשחרית וברוב עם הדרת מלך.

55. הלכות ברכות ועונג שבת סי' ק"צ (עמ' 280).

56. לכאורה הוא מתכוון לתקנה שיאמרו קדושה במוסף ולא רק על שיבוצה של ק"ש בקדושת המוסף! א"כ משמע מדבריו שעד אז לא היתה במוסף קדושה כלל, וכשתיקנוה במוסף היה זה כהעתק לקדושה דסידרא. כלומר, קדושה דסידרא קדמה לה!

57. הלכות שבת סי' מ"ג.

לכאורה משמע, שלדעתנו עיקר התקנה היה לומר דווקא במוסף וזאת מהטעם "שלא ירגישו בהם". על כן חשוב מאוד להעמיק בנימוקים השונים שנוכרו:

בלבוש⁵⁸ מצאנו: כדי שלא תשתכח תורת קריאת שמע מפי התינוקות.⁵⁹
 בנוסף – לפי שאין בתפילת המוספין ק"ש כמו בשחרית (ראה להלן מסי' העתים).
 כמו כן – לפי שהמוספין כל היום ולא ירגישו בהם האורבים (ראה להלן מסי' המנהיג).

וגם, אין דעתו של אדם מתיישבת עליו אלא בתפילת מוסף.⁶⁰
 לפיכך, עלינו להעלות את השאלה: האם כל הנימוקים הללו אמורים להצדיק את אותו הדבר?

מצד אחד, יש צורך לנמק מדוע התקינו בתחילה, בשעת הגזרה, לכלול את ק"ש בקדושה. בנוסף לכך דבר הטעון הנמקה הוא, מדוע לאחר ביטולה של הגזירה ממשיכים לעשות כן? ועניין אחר הוא, מדוע עושים זאת עתה בקדושה של מוסף דווקא?

אגב זאת, ברצוננו לדעת מספר דברים הקשורים בכך: באילו קדושות היתה התקנה הראשונית לכלול את ק"ש?⁶¹ אפשר להבין ממפרשים אחדים,⁶² שבתחילה תיקנו לומר שמע ישראל בכל הקדושות – גם בשל שחרית וגם בשל מוסף, ומשנתבטלה הגזירה הפסיקו לומר בשחרית והשאירו אותה רק במוסף. ועוד, האם גם אז כללו רק את תחילתה וסופה, או שמא בתחילה היו כוללים אותה במלואה ורק משבטלה הגזירה, למטרת פרסום הנס ולזכר עבור התינוקות,⁶³ אנו מסתפקים בתחילה וסוף של ק"ש?⁶⁴

-
58. סימן תכ"א. הובא בסדור הגאונים והמקובלים והחסידיים.
 59. גם לעניין קדושה דסידרא שאנו אומרים אף היום, לאחר שכבר נתבטלה הגזרה, זה משום שלא תשתכח, כנזכר בליקוטי פרדס (קדיש): "כדי שלא תסתלק מפייהם".
 60. הובא במדרש אגדה. נזכר בירושלמי ר"ה על התקיעות ובבעל המאור ריש תענית – צוין עיי' "עתים לבינה" על ספר העתים בהערה ק"ס.
 61. ראה מה שכתבנו להלן בפרק "גזירות, תקנות וקדימותן".
 62. כפי שמשמע מדברי הכלבו (עמ' רי"ח- רי"ט), שכתב: והתקינו זאת הקדושה בכל התפלה ואחר ביטול השמד עקרו את זאת משאר הקדושות חוץ מאלו וכו'.
 63. ב"תיקון תפילה" כתב, שהגדולים יצאו ידי חובתם בפסוק הראשון בבקר, וכל התקנה לומר בקדושה את הפסוקים מק"ש נועדה לתינוקות, ומתחילה כללה רק את הפסוק הראשון ואת הסיום. וכן כתב: "משמע שמתחילה היתה התקנה על קדושת המוספין", ומסתמך על הפרדס הגדול לרש"י סי' ד'.
 64. ראה מה שהעלינו בהערה 76.

א"כ העיון מעלה שיתכן שה"קדושה" עברה שינויים דו-כיווניים, בשני
מישורים:

האחד – תוספת וגריעה של קטעים, והשני – מתחילה החילוה על תפילות
מרובות ואח"כ צמצמו את אמירתה לתפילות בודדות.

אדיר אדירנו וכו'

בתפילות המוסף של חלק מהמועדים מופיעה עוד תוספת. כוונתנו לפסוקים
שנכללים בקטע האחרון של הקדושה ("אדיר אדירנו" וגו',⁶⁵ "והיה ה' למלך"
וגו'⁶⁶). לתוספת זו, שמופיעה דווקא במוסף, אין כל אזכור במקורות שהבאנו
לעיל – מי ומתי הכניס אותם לקדושה זו.

תוספת זו באה כהמשך לקטע הקודם, שהסתיים בעניין הגאולה. יש פה
התפתחות מ"ה' א-לוהיכם" ולקראת סיום הקדושה "ימלוך ה' לעולם":
בראייה לעתיד – לא רק א-לוהיך ציון, אלא מלך על כל הארץ!

על הפסוק "אדיר אדירנו" וכו' כתוב במדרש שהוא נאמר על מתן תורה,
שהמלאכים אמרו – מה אדיר שמך בכל הארץ. ולפי שנדרש ששבח של מלאכים
הוא, ייסדו והוסיפו בקדושה לאומרו ביום טוב.⁶⁷ א"כ יש מעבר מקדושה
לגאולה. הקב"ה בכל כבודו וגדלותו יפעיל את רחמיו על עמו שמקדישים אותו,
וישוב ויגאלנו, ונזכה לכך, שמלבד על ישראל תהיה מלכותו מוכרת ומקובלת על
כולם.

מצאנו, שלגבי תוספת זו, המנהג הוא לחלק בין המועדים השונים⁶⁸
ותפילותיהם, אם לאומרם, על אף שאת הקטע "שמע ישראל" מוסיפים בכל
המועדים.

העניין הבולט הוא, שבמוסף של הושענא רבה (בשונה משאר ימי חול המועד),
וביו"כ בכל התפילות (כולל מנחה!)⁶⁹ אומרים את קדושה רבה במלואה (כולל
"שמע ישראל" וכולל הפסוקים מתהילים ומזכריה – "אדיר אדירנו" וכו').

65. תהלים ח,ב.

66. זכריה יד,ט.

67. הובא ב"עולם התפילות", מתוך סדור ר' שלמה מגרמיזא עמ' קע"ז.

68. בשבתות משמיטים את הפסוקים הללו, שעוסקים בנבואה על ימות המשיח. רצו לנמק
זאת בכך, שאין בן דוד בא בשבתות. אולם קשה, שהרי עפ"י המפרשים גם בימים טובים
הוא איננו בא!

69. אולם רבנו יצחק אבן גיאות כתב בשם ר"ע גאון, שיש ביוה"כ חילוק בין נעילה לבין
שחרית ומנחה.

לגבי תוספת זו, נראה שאין לתלותה בגזירה כלשהי! גם אין הכרח לומר שמקורה באותה תקופה של הגזירות שהזכרנו וגם לא לומר שהיא נוצרה בשלבים ובהשתלשלות דרך תפילות נוספות ואח"כ צומצמה לתפילות בודדות, שבהן אנו נוהגים היום לאומרה.

ג. תארים לקדושה

ייחודן של קדושות אלו מתבטא במספר עניינים שבשלם (כנראה – בשל אחדים מהם) ניתנו שמות מיוחדים לקדושת המוסף. באבודרהם כתב – ומה שנהגו לומר **קדושה רבה**,⁷⁰ מפני שיש בה התחלת ק"ש וסופה.

ולכאורה ניתן לפרש זאת כעניין של חשיבות וגדולה שעניין ק"ש מעניק לה. אך אפשר שזה רק עניין של אריכות וגודל שנגרמו ע"י הכללתה של ק"ש.

בטור⁷¹ נאמר: "ומחזיר ש"ץ התפילה ואומר **קדושה רבה**, וכ"כ רב שרירא גאון אין אומרין **קדושה רבה** ביו"ט ובשבת אלא במוסף ולא בשחרית ובמנחה". מדברים אלו עדיין לא ניתן להבין אם הכינוי מוענק בשל הפתיחה (כתר) או בשל התוספת של ק"ש. אולם הזכרנו לעיל שבאבודרהם הדבר כן מפורש.⁷²

ובדרכי משה שם⁷³ הביא נוסח שונה: "כתב באו"ז, במוסף אומרים בקדושה **נעריצך** וכו' ובשחרית אומרים נקדש וכו'.⁷⁴

70. ומעניין הדמיון שבין הביטוי כלפי הקדושה לבין הקידוש (ושניהם בשבת בבקר), כמו שאמרו במס' פסחים (קו, א): ת"ר זכור את יום השבת לקדשו – זוכרהו על היין. אין לי אלא וכו' ביום מנין? ת"ל זכור את יום השבת. ביום מאי מברך? אמר רב יהודה בפה"ג. רב אשי איקלע למחוזא אמרו ליה ליקדיש לן מר קידושא רבה. הבו ליה. סבר מאי ניהו קידושא רבה, אמר מכדי כל הברכות כולן וכו'.

71. או"ח רפ"ו.

72. נראה שלפיכך על אף שקדושות מוסף של ר"ח וחוח"מ פותחות גם הן ב"כתר", הן אינן נקראות "קדושה רבה". אולם אין זה שולל מהן תואר אחר, דבר שנברר להלן בהערות 74 ו-84. נראה פשוט, ששלילת התואר "רבה" אמורה גם לגבי מנהג התימנים שפותחים את כל הקדושות (שבת וחול, שחרית ומנחה) ב"כתר". אי לזאת קשה לשער שיש מקום להעניק להן תואר כלשהו.

73. באות א'.

74. לכאורה אין הסבר מדוע לדעתו (= מנהג אשכנז) יש שינוי בפתיחה ובמקום נקדש אומרים נעריצך. אפשר היה שבכל הקדושות יאמצו נוסח זהה! בהערה 22 נגענו בנקודה זו. ראה גם להלן בהערה 84 שנתנו לכך הסבר משוער.

לשון אחרת מצאנו במנהיג⁷⁵: "במוסף נהגו לומר **קדושה דובא לציון**⁷⁶ (משום שאין אומרים ובא לציון בשבת ויו"ט בבוקר) וכך כתבו רב שרירא ורבינו האי בנו ז"ל".

ודבר דומה נזכר בס' העתים,⁷⁷ "כדרך שישלשו הקדושה **בקדושה דסידרא**".
ואילו בזוהר⁷⁸ כינה קדושה זו בשם **קדושה עלאה**.

יש מקום לומר שהדבר קשור עם מה שלמדנו בגמרא,⁷⁹ שביום השבת ישראל משיגים נשמה יתירה. הכתר הוא שמסמל את התוספת הזו, כפי שהובא בזוהר (ח"ג רמב, ב): דשם ה' מוכתר עלייהו בכתריה דאיהו **כתר עליון** ודאי איהו נשמה יתירה דכל ישראל בשבת ויומין טבין. וכך הוסבר בתקו"ז (לד, ב), שבעקבות זה שבכל ריש ירחי וזמני ושבתי נחתי נשמה לנשמה (זוהר ח"א פא, ב), בשבת תקינו למימר במוסף כתר יתנו לך ה' א' וכתר איהו **כתר עליון**. וכן בתיקוני זוהר חדש (ק' טור ג') – והאי איהו **כתר עלאה** דאיתמר ביה ביום שבת בקדושה כתר יתנו לך וכו'.

ולכאורה מדובר בכך שהקדושה עצמה היא נעלית. במה היא מתעלה על כל הקדושות האחרות?

בתוכן עצמו אפשר למצוא את ההסבר לכך: מדובר על קידוש השם בידי עמך ישראל, בנוסף לזה שנעשה על ידי "המלאכים" – המוני מעלה.⁸⁰

עצם הקידוש על ידי ישראל הוא בדרגה גבוהה יותר, על פי מה שהבאנו לעיל ממס' חולין,⁸¹ שישאל חביבין יותר בשל קידוש השם שלהם לעומת קידוש השם של מלאכי השרת.

כדי להבין את הייחודיות גם עפ"י הנוסח של מנהג אשכנז, כדאי להזכיר את הדברים שכתב הכלבו.⁸² מובא שם ה"ר יוסף בלשונו: "ומה שאנו אומרים בכל הקדושות נקדש את שמך או נקדישך ונעריצך מלכנו שאנו עושים המלאכים עיקר, ובקדושת מוסף אנו אומרים המוני מעלה עם עמך ישראל וכו' – כלומר,

75. הלכ' שבת ל' ע"א אות מג.

76. צריך לברר ולהסביר את כוונתו בכינוי זה – הרי מבחינת ההרכב של הקדושה היא בודאי שונה! אלא נראה, שמכוון לזכר לגזירה - שהוא תפקידה של קדושה דסדרא.

77. למהר"י אברצלוני (צד 280).

78. פי' ויקהל דף ר"ד, הובא בעולם התפילות (ח"ב עמ' מט-נ). בתקון תפלה (באוצר התפילות עמ' 527) הביאו ג"כ וציין דף צ"ב.

79. ביצה טז, ב.

80. ראה בהערה 24.

81. צא, ב.

82. עמ' ריח - ריט.

הרי אנו עושים ישראל עיקר, על פי המדרש⁸³ נתקן שש כנפיים לאחד כל כנף אומר שירה ביומיה ובשבת אומר החיה אין לי עוד כנף, והקב"ה אומר יש לי כנף אחד בארץ שאומר שירה, אלו ישראל, זהו שאמר הכתוב – מכנף הארץ זמירות שמענו".

גם מהבחינה החיצונית אפשר לראות רמז בגימטריה של **כִּתְרִי'** (620), שהיא זהה לגימטריה של **י'הי מלך, ה' מלך, ה' ימלך לעולם ועד**". ניתן להוסיף לכך, שתרי"ג מצוות שבתורה יחד עם ז' מצוות דרבנן מסתכמים ג"כ ב"כִּתְרִי'".

ומשמעותה של הפתיחה נלמד לתת הסבר פשוט: איחוד עדויותיהם של ישראל ושל **"המלאכים"**, ההרמוניה המלאה שלהם, בשעה זו של השבת, היא שמרקיעה לנקודת שיא.

ב"כִּתְרִי' יתנו לך ... המוני מעלה עם עמך ישראל... יחד כולם קדושה..." מתוארים הכתר וההכתרה שמוגשים לקב"ה ע"י אלו ואלו גם יחד.

לפיכך מסתבר לומר, שלעומת השם **"קדושה רבה"** המכוון לתוספת ק"ש ולאורכה של הקדושה, ומתאים לפתיחה ולהרכב של הקדושה עפ"י נוסח אשכנז, הרי השם **"קדושה עלאה"** תואם יותר את משמעותה ותוכנה של קדושה זו, שבאים יפה לידי ביטוי בפתיחתה בלשון **"כִּתְרִי"**⁸⁴ ותואם אצל האשכנזים רק את נוסח ספרד. כמובן ש"טעם" של קדושה נעלה נסוך על כל אורכה של קדושת המוסף.

ד. התקופה והגזרות

המנהגים שאודותיהם הערנו, נוצרו בתקופה של מלכות הפרסיים, כשזו היתה פרוסה על פני המזרח התיכון. אנו למדים על התקופה ועל ההיכרות שבין ראשי חכמי ישראל והמלך הפרסי שחי בימיהם מסוגיות תלמודיות אחדות. עולה הרושם שבדרך כלל היו יחסים טובים ונוחים. במסכת זבחים (יט, א) רב אשי מספר בשמו של הונא בר נתן אודות ביקורו אצל המלך הפרסי, ובמסכת כתובות (סא א) חכמים ישבו על פתח ארמון המלוכה וכו'. אולם נראה שבפרק זמן

83. ביהמ"ד [ילינק] ח"ה עמ' קסב.

84. יתכן ודי בפתיחה של **"כִּתְרִי"**, כדי לתת לתואר זה של **"קדושה עלאה"** גם לקדושת המוספין של ר"ח ושל חוה"מ. אך שמא כתוצאה מכך שלא ענו לתואר **"קדושה רבה"**, בהעדר בהן הזכרת ק"ש, ישלל מהן גם התואר של **"קדושה עלאה"** (לגבי מנהג התימנים בימות החול, פשוט יותר שאין מקום לאף אחד משני התארים הנ"ל. בנוסח אשכנז, שפותחים ב"נעריצך", אין בכלל בסיס לתואר **"עלאה"**. אליבא דידם, השינוי בפתיחה בא כנראה בגלל הכללת ק"ש בקדושה והפיכתה ל"קדושה רבה"). ראה מה שציינו בהערות 72

מסוים, בתקופתו של אחד המלכים, נוצר קרע בין המלכות וקהל עדת ישראל. מתי היה זה ומה היו הגזירות שנגזרו על ידי אותו מלך? להלן נסקור מספר גזירות שמופיעות במקורות וננסה לשייך אותן לתקופה ולעניין שבו אנו עוסקים.

גזירות, תקנות וקדימותן

מן המקורות השונים שהבאנו, אנו לומדים על גזירות אחדות: חלקן בעניין קריאת שמע, אחרות בעניין קדושת העמידה. בנוסף לאלו מצאנו גזירות גם לגבי לימוד תורה. עוד מצאנו לגבי שבת.

כדי להתמודד עם כל אחת מהגזירות, חיפשו חכמים דרך חלופית לשם קיום הדת.

ובספר המקצועות המצוטט באור זרוע⁸⁵ נאמר, שהיתה גזירה נוספת שלא לומר "קדושה", והגניבוה ב"קדושה דסדרא". בהמשך דבריו נאמר: "ואף על פי שחזרה קדושה למקומה, לא סילקו קדושה זו, אבל אומר אותה בחול אחר התפילה [ב"ובא לציון"] ובשבתות וימים טובים – במנחה, וביום כיפור [קודם התפילה]".

יוצא א"כ שגזרו גם על ק"ש וגם על קדושה (לכאורה – דמוסף).

קדושה דסדרא

קדושה זו מוכרת לנו במעטה של תפילת "ובא לציון גואל". בתפילה זו משולבים פסוקים ובקשות לרחמים ולגאולה. היא נועדה לשעת הגזירה, שבה הבליעו בתוכה את הפסוקים של הקדושה בהצמדתם לתרגומם לארמית. בשבת אין אומרים אותה בשחרית במתכונתה הרגילה, ואילו במוצ"ש ובימים מסויימים אחרים היא נאמרת בערב.

סביר להניח שעל קדושת העמידה גזרו יותר מוקדם, כי אחרת היתה הקדושה (ד"ובא לציון") צריכה לכלול גם את קריאת שמע. אם כן, כשגזרו על קריאת שמע, היה זה כבר לאחר שחזרו לומר קדושה במוסף והכניסו בתחילה את קריאת שמע לקדושה – של שחרית! וכשבטלה גזרה זו וחזרו לקרוא ק"ש כתיקנה, העבירו את ק"ש מקדושה של שחרית לקדושה של מוסף, מהטעמים השונים שהזכירו הפוסקים.

אולם מלשונו של רב יהודאי גאון (שנמצאת בגאוניקה⁸⁶) משמע "שגזרו באותה עת שלא יקראו קרית שמע ולא יתפללו, והיו מניחים אותם ליכנס שחרית לומר

85. חלק שני, הלכי שבת ס"י נ" (עמ' 22).

86. מובא באוצר הגאונים למגילה ס"י קמו.

ולזמר מעמדות והיו אומרים בשחרית בשבת – מעמד וקדוש[ה] ושמע בגניבה וכו', ועכשיו שפְּלָה הקב"ה מלכות אדום ובטלו גזירותיה ובאו ישמעאלים והניחום לעסוק בתורה ולקרות קרית שמע ולהתפלל".

נראה מזה לכאורה שהגזירות היו בו זמנית.

הפטרה במנחה של שבת

ובמסכת שבת⁸⁷ בעניין יו"ט שחל להיות בשבת למדנו: "המפטיר בנביא במנחה בשבת א"צ להזכיר של יו"ט, שאלמלא שבת אין נביא במנחה בשבת".

מציין רש"י שם (בד"ה המפטיר בנביא במנחה בשבת): "מצאתי בתשובת הגאונים שהיו רגילים לקרות בנביא בשבתות במנחה עשרה פסוקים, ובימי פרסיים גזרו גזירה שלא לעשות כן. וכיון שנסתלקו – נסתלקו".

ואכן מנהג זה לא כ"כ מוכר לנו כיום, וכנראה שגם בזמן קדום יותר לא היה נפוץ, ועל כן עוררו דברי הגמ' הנ"ל פלא אצל רבים מהמפרשים, שטענו שהדברים הם בניגוד למשנה מפורשת במגילה⁸⁸: "בשני וחמישי [ו] בשבת במנחה קורין בשלשה ואין פוחתין מהן ואין מוסיפין עליהן, ואין מפטירין בנביא".

יש שדחקו להסביר את המנהג באמצעות תיקונים שונים: דרך אחת, שהמדובר ביום כפור (הר"י אלברצלוני⁸⁹ הציע לגרוס: יום הכיפורים שחל להיות בשבת, המפטיר בנביא במנחה אינו צריך להזכיר של שבת שאלמלא יום הכיפורים אין נביא בשבת). יש שהעמידוהו על ה"כתובים" (כמו ר"ת שם בתוד"ה שאלמלא שבת אין נביא במנחה, שלמד משם לחלק בין יו"ט לבין שבת, שבשבת אין מפטירין בנביא אלא מהכתובים. הוא סמך לזה את הנאמר במס' שבת⁹⁰: "בנהרדעא פסקי סידרא בכתובים במנחתא דשבתא". והביאו בתוספות ד"ה הקורא על מס' מגילה⁹¹: "ומקומות יש שנוהגים לעשות כן..."), והמשמעות של פסקי סידרא ומנהג המקומות שהוזכר אינם ברורים ומוסכמים על דעת המפרשים), ויש שהסבירו בדוחק⁹² כי המדובר בדרשה. ולפי ההסברים הללו מצאו קשר למנהג הספרדים כיום,⁹³ שאומרים מזמור קי"א שבתהלים (אודה ה'

87. כד סוף ע"א.

88. פ"ג מ"א.

89. ספר העתים תרס"ג, עמ' 270 - 271.

90. קטז, ב.

91. כא, א.

92. דברי הראב"י למגילה סי' תקע"ה (ח"יב עמ' 299), על המפרשים כד.

93. הרי"ל פישמן (מימון) בספר היובל לבי"מ לוי, ירושלים ת"ש עמ' קל"ט.

בכל לבב) שהוא בן י' פסוקים. בדרך אחרת נקט בשבלי הלקט⁹⁴ שניסה ליישב את הסתירה לדברי המשנה בכך שמדובר בהפטרות שאין חובה.

ובספר העתים הביא את דברי רב האי גאון,⁹⁵ "שמנהג היה בתחילה במקומות הרבה שמפטירין במנחה בשבת, ועדין יש ספרי אפטרותא שיש בהם ענין למנחה לכל שנה וקורין לה נחמתא אחר אפטרותא שחרית כענין נחמתא בישעיה נחמתא בירמיה, ויש מקומות בארץ עילם ואיי הים של פרס שרגילין בה עד עכשו, והא דכתיבנא הכא בלישנא דרבינו האי "אמר רבא יום טוב שחל להיות בשבת" אפשר דהוי טעות סופר בשם רבא, דמימרא דלבתר הא היא דאמירא בשם רבא, דאמר רבא... והא מימרא קמא... והלכך סמכינן עליה דידיה ועל מנהגא דעד עכשו ומספקא מילתא ואיכא עליה ועל מנהגא קושיא רבה..."

ובגאוניקה ב'⁹⁶ נמצאת תשובה המעידה גם היא על מנהג בבלי זה (שהינו בניגוד לדברי המשנה הנ"ל): "ושש' מהו המפטיר בנביא בשבת? דורות ראשונים כשהיו קורין במנחה בשבת היו מפטירין בישעיה נביא, וכולן בנחמות שבישעיה, ולא היו מוסיפין על י' פסוקין, וגזרו פרסיים שמדא – שלא להפטיר, וכיון שסילקו – סילקוהו".

א"כ יש כאן הסבר זהה לדברי רש"י שהבאנו בתחילה, שמדובר על מנהג של מפטיר בנביא, **שבוטל בגלל גזרת הפרסיים**, וכעבור תקופתם יש רק קהילות ספורות שהמשיכו לקיימו.

דברים אלו מצביעים לכאורה שיש קשר הדוק בין הגזרה הזו לבין הגזרה שהביאה לשילוב ק"ש בקדושה.

אולם דברי המשנה שאין מפטירין, מלמדים על כך שהיה מנהג מוקדם יותר לקרוא (ועליו אין לנו כל עדות אחרת), ובתקופת המשנה היתה בתוקף הגזירה, שבגללה נקבע שאין מפטירין. כלומר, כבר בזמן המשנה היתה הגזרה, וזה מוקדם יותר מתקופת מלכי פרס וגזרותיהם!

על כן תמוה מה שכתב רש"י שהבאנו לעיל, ובעקבותיו יש לתמוה גם על מה שכתב בתיקון תפילה⁹⁷: "ואולי על אותו הדור של שמד כיוון רש"י בשבת (כד, א)... שהיו רגילים לקרוא בנביא בשבתות במנחה י' פסוקים".

94. סי' פ' (מהד' בובר דף ל' ע"א).

95. דברי רב האי גאון הובאו במקומות אחדים (בספר המאור, בספר המכריע ובעיטור), וב"חמדה גנוזה" הם יוחסו לרב נטרונאי גאון.

96. סי' כ"ז עמ' 322.

97. באוצר התפילות עמ' 51.

הפטרת שבת שחרית

עניינה של ההפטרה בנביא נזכר במשנה במסכת מגילה פ"ג מספר פעמים.
 בגמ' במס' מגילה⁹⁸ מובאת ברייתא לעניין שבת: "המפטיר בנביא לא יפחות מעשרים ואחד פסוקים כנגד שבעה שקראו בתורה". מבואר שם שגם בשבת יש יוצאים מן הכלל.⁹⁹ הלכה זו נמצאת גם במסכת סופרים,¹⁰⁰ אם כי יש הבדל במה שנאמר שם, שצריך לקרוא כ"ב פסוקים.¹⁰¹

הב"ח¹⁰² מסביר: "והטעם מפורש, דפעם אחת גזרו שמד שלא לקרות בתורה ותיקנו לקרות בנביאים כ"א פסוקים כמו אילו היו קורין בתורה דהיו מברכין שבעה, ועל כן גם לאחר שנתבטל השמד וקורין בתורה מ"מ תקנו שהמפטיר יהא קורא בנביאים כ"א פסוקים".

ובשו"ע¹⁰³ כתב המחבר: "מפטירין בנביא מעניינה של פרשה ואין פוחתין מכ"א פסוקים".

המשנ"ב¹⁰⁴ הביא: "והטעם, מפני שפעם אחת גזרו גזירה על ישראל שלא יעסקו בתורה וקראו בנביאים שבעה וכו', לכך אע"פ שהגזירה בטלה מנהגא לא בטל".
 הרי לפנינו גזירה שהיתה לכאורה כבר בזמן המשנה.

מעניין, שבכל המקורות שהלכות ההפטרה נזכרו, אין רמז לכך שזה נוצר בתחילה בעקבות גזירה. ולמה התכוון הב"ח באומר – "והטעם מפורש"?
 כ"כ יש לשאול, מהו הטעם לכך שלא ביטלו את המנהג לאחר שבטלה הגזירה?
 אולי אפשר להשתמש באותו הטעם שמצאנו בעניין הגזירות האחרות – כדי לפרסם הנס.

עוד ראוי לציין, שבעוד שבזמן המלך הפרסי גזרו על הקריאה בנביא, הרי שבעקבות גזירה זו עקפו את הגזרה ע"י קריאה בנביא! זו סיבה נוספת לפקפק אם אכן קיים קשר בין הגזירות הללו. כנראה שהן לא התרחשו באותה עת.

תקיעת שופר בר"ה

במשנה במסכת ר"ה¹⁰⁵ נאמר: "העובר לפני התיבה ביו"ט של ר"ה – השני

98. כג, א.

99. בדסליק ענינא ובמקום שיש תורגמן.

100. פי"ח ה"א וה"ב.

101. המפרשים העירו על כך. ראה שם בנחלת יעקב.

102. בטואו"ח סי' רפ"ד.

103. או"ח רפ"ד סעיף א'.

104. שם סק"ב.

מתקיע. ובשעת ההלל – הראשון מקרא את ההלל". בגמ'¹⁰⁶ התקשו: מהו ההבדל בין תקיעות לבין הלל? ורבי יוחנן משיב: "בשעת גזירת המלכות שנו". ורש"י שם מסביר, שהאויבים גזרו שלא יתקעו, "והיו אורבין להם כל שש שעות לקץ תפילת שחרית, לכך העבירוה לתקוע במוספין".

ובירושלמי נימקו זאת בצורה שונה: שדימו האויבים [שהיהודים] שנתאספו לתקוע תרועת מלחמה. [כיון שראו ש]בנימוסייהו אינון עסקין, הניחום [עין שם בפנ"מ ובקה"ע].

יוצא א"כ, שקיום מצות השופר מתחילתה היתה בשחרית ובעקבות הגזרה העבירוה למוסף. כלומר, המשנה מוסרת לנו על מה שנהגו בעקבות הגזרה – דבר שנשאר נחלת הכלל עד ימינו.

מכיוון שמוסרים לנו על כך במשנה, הרי שמדובר בתקופה מוקדמת יותר מאשר תקופת הסבוראים ולפיכך אין לקשר זאת עם תקופת הגזרות של מלכי פרס, שאליה קשור עיצוב הקדושה של תפילת המוסף.¹⁰⁷

קריאת שמע דר' מאיר

שנינו בתוספתא¹⁰⁸: "בעל קרי שאין לו מים לטבול הרי זה קורא את שמע ואינו משמיע לאוזנו ואינו מברך לפניו ולאחריה, דברי ר' מאיר. וחכ"א קורא וכו'. אמר ר' מאיר, פעם אחת היינו יושבין לפני ר' עקיבא בבית המדרש והיינו קורין את שמע ולא היינו משמיעים לאוזנינו מפני קסדור אחד שהיה עומד על הפתח. אמרו לו: אין שעת הסכנה ראייה".

לגבי שעת סכנה זו שבה עוסקת התוספתא ובה חי ר' מאיר, בוודאי אין לומר שהיתה בתקופת גזרות המלכים הפרסיים, שכן הם מלכו בתקופת הסבוראים – תקופה הרבה יותר מאוחרת.

הערה כזו השמיע כבר ב"עיון תפלה" בדבריו על קדושת המוסף של שבת.¹⁰⁹

105. פי"ד מ"ז.

106. ר"ה לב, ב.

107. בעיון תפלה ד"ה שמע ישראל" (אוצר התפילות הקטן עמ' 524 – 525).

108. ברכות פ"ב הי"ג.

109. ד"ה שמע ישראל, באוצר התפילות עמ' 524. חובר ע"י מר אריה לייב ׳ שלמה גורדון בירושלים.